

BADANIA I ANALIZY

Tomasz PANEK

Zagrożenie ubóstwem gospodarstw domowych osób starszych

Jednym z wyzwań stojących przed polityką społeczną w Polsce jest postępujące starzenie się ludności. Jego różnorodne konsekwencje są dyskutowane zarówno w piśmiennictwie naukowym, w mediach, a także w środowisku polityków. Zasadniczym celem przedstawianego badania była analiza stopnia zagrożenia ubóstwem gospodarstw domowych osób starszych. Do tej grupy zaliczono gospodarstwa, w których ich głowa miała 60 lat i więcej (gospodarstwa domowe 60+). Zagrożenie ubóstwem badanej grupy gospodarstw domowych było oceniane zarówno na tle całej badanej populacji gospodarstw domowych, jak i grupy gospodarstw, w której głowa gospodarstwa miała mniej niż 60 lat (gospodarstwa domowe 59–).

Badanie oparto na klasycznym podejściu do oceny ubóstwa, w którym wyznacznikiem poziomu zamożności gospodarstw domowych były ich bieżące dochody. Skoncentrowano się na dwóch podstawowych aspektach ubóstwa,

a mianowicie jego zasięgu i głębokości, stosując przy tym różne granice ubóstwa. Jako miary zasięgu i głębokości ubóstwa zastosowano agregatowe indeksy ubóstwa. Jednak nie są one odporne na zmiany wartości granicy ubóstwa. W analizach porównawczych ubóstwa rozmaitych populacji gospodarstw domowych, przy różnych jego granicach, możemy uzyskać odmienną ich hierarchię ze względu na zasięg i głębokość ubóstwa. Powoduje to trudności w prowadzeniu efektywnej polityki społecznej. Opracowanie analizy porównawczej, odpornej na zmiany granic ubóstwa, umożliwiło zastosowanie w badaniu (obok agregatowych indeksów ubóstwa) podejścia dominacji stochastycznej (Ravallion, 1994; Panek, 2011). Pozwoliło ono na porównanie różnych populacji gospodarstw domowych ze względu na zagrożenie ubóstwem bez wyznaczania konkretnej granicy ubóstwa oraz wyboru konkretnych formuł indeksów ubóstwa.

W analizach zjawisk ubóstwa niezwykle ważna jest ocena zmian tego zjawiska. Przeprowadzono zatem analizę mobilności gospodarstw domowych ze względu na przynależność do sfery ubóstwa. Ocenę mobilności oparto na tablicach przepływów między gospodarstwami uznanymi za ubogie i gospodarstwami pozostającymi poza sferą ubóstwa. Ponadto na podstawie tablic przepływów zostały oszacowane indeksy mobilności.

CHARAKTERYSTYKA DANYCH

Przedstawione analizy oparto na wynikach badań prowadzonych w ramach projektu *Diagnoza społeczna* prowadzonego od ponad dziesięciu lat przez Radę Monitoringu Społecznego (RMS) (*Diagnoza...*, 2011). Podstawowym celem tego projektu jest analiza stanu oraz zmian we wszystkich ważnych aspektach poziomu i jakości życia polskich gospodarstw domowych i ich członków. Badania te mają charakter panelowy, co oznacza, że w odstępach kilkuletnich następuje powrót do tych samych gospodarstw domowych. Stanowi to podstawowy warunek uzyskania poprawnych ocen zmian w sferze ubóstwa.

METODA ANALIZY UBÓSTWA

W przeprowadzonej analizie założono, że podstawowym miernikiem sytuacji materialnej gospodarstwa domowego jest jego bieżący miesięczny dochód netto podzielony przez obliczoną skalę ekwiwalentności. Oszacowany według tych założeń dochód nosi nazwę dochodu ekwiwalentnego.

Skale ekwiwalentności są parametrami umożliwiającymi doprowadzenie do porównywalności dochodów gospodarstw domowych o różnych cechach z granicą ubóstwa obliczaną dla gospodarstwa domowego stanowiącego punkt odniesienia (tzw. „gospodarstwa standardowego”, dla którego skala ekwiwalentności wynosi 1). Skala ekwiwalentności dla gospodarstwa domowego danego typu wskazuje natomiast, ile razy należałoby zwiększyć (lub zmniejszyć) jego do-

chód, aby osiągnęło ten sam poziom konsumpcji, utożsamiany ze stopniem zaspokojenia potrzeb, co gospodarstwo standardowe. Gospodarstwo domowe (a tym samym wszystkie osoby wchodzące w jego skład) uznaje się za ubogie, jeżeli jego dochód ekwiwalentny jest niższy od granicy ubóstwa.

Granice ubóstwa

W badaniu zastosowano granice ubóstwa o charakterze obiektywnym i subiektywnym. Pierwszą z nich było skorygowane (odpowiednim wskaźnikiem cen towarów i usług konsumpcyjnych) minimum egzystencji dla IV kwartału 2011 r., obliczone przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych dla jednoosobowego gospodarstwa pracowniczego. Wyniosła ona 480 zł. Linie ubóstwa w marcu 2009 r. stanowiła jej wartość z marca 2011 r. urealniona odpowiednim wskaźnikiem cen towarów i usług konsumpcyjnych. Ze względu na sposób definicji minimum egzystencji należy traktować tę granicę ubóstwa jako granicę skrajnego ubóstwa.

Druga z granic ubóstwa miała charakter subiektywny. Do jej wyznaczenia zastosowano metodę subiektywnej linii ubóstwa (Goethart i in., 1977; Panek, 2011). W metodzie tej gospodarstwa domowe wskazują najniższe poziomy dochodów niezbędnych do związania „końca z końcem”, traktowane jako ich linie ubóstwa. Oceny dochodów, formułowane przez poszczególne gospodarstwa, zależą przede wszystkim od ich wielkości (liczby osób w gospodarstwie domowym) oraz ich rzeczywistego dochodu.

Zależność tę możemy przedstawić w postaci równania regresji:

$$\ln y_{\min} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln L + \alpha_2 \ln y \quad (1)$$

gdzie:

- L — liczba osób w gospodarstwie domowym,
- y — rzeczywisty dochód gospodarstwa domowego,
- $y_{\min}$ — najniższy poziom dochodów potrzebnych do powiązania „końca z końcem” wskazywany przez gospodarstwo domowe.

Parametry tej funkcji regresji, oszacowane na podstawie metody najmniejszych kwadratów, stanowiły podstawę do obliczania linii ubóstwa dla kolejnych lat badania. Otrzymujemy ją jako wartość dochodów y^* , która podstawiona na miejsce $y_{\min}$ oraz y spełnia równanie (1). Wartości linii ubóstwa (y^*) zależne od liczby osób w gospodarstwie domowym wyznaczano ostatecznie na podstawie wzoru:

$$y^*(L) = \exp \frac{\alpha_0 + \alpha_1 \ln x}{1 - \alpha_2} \quad (2)$$

W przypadku subiektywnej granicy ubóstwa będziemy stosować termin „granica niedostatku”, gdyż gospodarstwa domowe, wskazując na najniższy poziom dochodów niezbędnych do związania „końca z końcem”, stanowiący jeden z parametrów decydujących o wartości tej granicy, biorą pod uwagę wyższy poziom dochodów od poziomu dochodów zapewniających wyłącznie minimum egzystencji.

Granice niedostatku w ujęciu subiektywnym oszacowano dla gospodarstw domowych jednoosobowych jako 1515 zł. Jest ona ponad 3 razy wyższa niż w ujęciu obiektywnym. Oznacza to, że aspiracje gospodarstw domowych co do ich sytuacji dochodowej, zapewniającej zaspokojenie potrzeb na akceptowalnym przez nie minimalnym poziomie, są znacząco wyższe niż wynika to z minimalnych norm ustalanych przez ekspertów. Gospodarstwa domowe porównują po prostu swoją sytuację materialną z sytuacją gospodarstw lepiej od nich sytuowanych finansowo.

Skale ekwiwalentności

Skale ekwiwalentności przyjęte w podejściu obiektywnym oszacowano na podstawie procedury wykorzystującej informacje o wielkości wydatków gospodarstw domowych (Szulc, 2007). W procedurze tej uwzględniono fakt, że gospodarstwa domowe o różnym składzie w rozmaity sposób dysponują swoimi dochodami. Jednocześnie przyjęto założenie, że struktura konsumpcji gospodarstw domowych jest odzwierciedleniem ich rzeczywistych potrzeb.

Jako gospodarstwo stanowiące punkt odniesienia (czyli „gospodarstwo standardowe”, ze skalą ekwiwalentności równą 1) przyjęto gospodarstwo pracownicze osoby samotnej w wieku od 30 do 59 lat. Wartość skali ekwiwalentności w przypadku innego, dowolnego gospodarstwa domowego możemy wtedy interpretować jako liczbę zawartych w nim „gospodarstw standardowych” (czyli w naszym przypadku „standardowych osób”). Skale ekwiwalentności zostały oszacowane według wzoru:

$$\ln m_i = \frac{1}{2} \sum_{j=1}^m \sum_{s=1}^n [m_{sj} (w_{si} + w_{sr})] \ln \frac{A_{ji}}{A_{jr}} \quad (3)$$

gdzie:

- m_i — skala ekwiwalentności dla i -tego gospodarstwa,
- w_{si}, w_{sr} — odsetek wydatków i -tego i r -tego gospodarstwa na s -te dobro lub grupę dóbr. W tym przypadku gospodarstwo r -te jest gospodarstwem standardowym,
- m_{sj} — elastyczność wydatków na s -te dobro względem j -tej charakterystyki demograficznej ($j = 1, 2, \dots, m$),
- A_i, A_r — wektory charakterystyki demograficznej i -tego i r -tego gospodarstwa.

W opisanym badaniu wektory charakterystyki demograficznej uwzględniały liczbę osób dorosłych w gospodarstwie (powyżej 16 lat), liczbę dzieci (poniżej 10 lat i 10—15 lat) oraz wiek głowy rodziny (16—29 lat, 30—60 oraz powyżej 60 lat).

Parametry m_{sj} otrzymujemy poprzez estymację modelu popytu konsumpcyjnego, w którym zmiennymi objaśniającymi są wydatki gospodarstwa domowego, liczba osób dorosłych oraz dzieci w gospodarstwie domowym i ceny dóbr konsumpcyjnych. Są one interpretowane jako demograficzna elastyczność wydatków na poszczególne dobra. Tym samym skala ekwiwalentności uzyskana na podstawie równania (3) jest średnią geometryczną elastyczności wydatków względem zmiennych demograficznych ważonych udziałami wydatków na poszczególne dobra w wydatkach ogółem.

Podstawą szacunku skal ekwiwalentności w podejściu subiektywnym były granice ubóstwa obliczane dla gospodarstw domowych o różnej liczbie osób w gospodarstwie według formuły (2). Jako „gospodarstwo standardowe”, stanowiące punkt odniesienia (ze skalą ekwiwalentności równą 1), przyjęto gospodarstwo domowe jednoosobowe. Wartość skali ekwiwalentności dla gospodarstwa L -osobowego uzyskujemy dzieląc wartość jej linii ubóstwa przez wartość linii ubóstwa dla gospodarstwa jednoosobowego:

$$m_L = \frac{y^*(L)}{y^*(1)} \quad (4)$$

Agregatywne indeksy ubóstwa

W badaniu zastosowano dwa agregatywne indeksy ubóstwa dostarczające podstawowych informacji o sferze ubóstwa. Pierwszym z indeksów, oceniającym zasięg ubóstwa, jest stopa ubóstwa, czyli odsetek gospodarstw domowych znajdujących się poniżej linii ubóstwa:

$$I_H = \frac{n_u}{n} \quad (5)$$

gdzie:

n_u — liczba gospodarstw domowych ubogich w badanej zbiorowości,

n — ogólna liczba badanych gospodarstw domowych.

Indeks ten przyjmuje wartość 0 przy braku gospodarstw domowych ubogich i 1, gdy wszystkie gospodarstwa domowe znajdują się w ubóstwie.

Drugą miarą ubóstwa jest indeks oceniający głębokość (natężenie) ubóstwa, czyli średnią, stosunkową „odległość zamożności” gospodarstw domowych ubogich (przeciętnego ekwiwalentnego dochodu netto przypadającego na go-

spodarstwo domowe żyjące w ubóstwie) od linii ubóstwa. W badaniu wykorzystano indeks luki dochodowej ubogich:

$$I_u = \frac{1}{n_u} \sum_{i=1}^{n_u} \left(\frac{y^* - y_i^e}{y^*} \right) \quad (6)$$

gdzie y_i^e — dochody ekwiwalentne i -tego gospodarstwa domowego.

Indeks luki dochodowej ubogich jest równy nieważonej średniej z indywidualnych (dla każdego ubogiego gospodarstwa) indeksów głębokości ubóstwa. Mierzy on przeciętny dystans między dochodami ekwiwalentnymi gospodarstw domowych ubogich a granicą ubóstwa. Tym samym jego wartość mówi nam, jak bardzo ubogie są gospodarstwa domowe należące do populacji ubogich. Indeks ten przyjmuje wartość 0, jeżeli w badanej populacji nie ma gospodarstw domowych ubogich oraz wartość 1, gdy dochody wszystkich gospodarstw domowych ubogich wynoszą zero.

Podejście dominacji stochastycznej w analizie sfery ubóstwa

W podejściu dominacji stochastycznej analizę sfery ubóstwa oparto na tzw. krzywych TIP (*Three „I”s of Poverty*) (Jenkins, Lambert, 1997; Panek, 2005). Nazwa krzywej TIP podkreśla możliwość jej wykorzystania do równoczesnej prezentacji trzech głównych aspektów ubóstwa, a mianowicie zasięgu, intensywności oraz nierówności.

Krzywe TIP opierają się na rozkładzie odległości zamożności gospodarstw domowych (mierzonej ich dochodami ekwiwalentnymi) od granicy ubóstwa (luki dochodowej), czyli rozkładzie luki dochodowej, których agregacja prowadzi do uzyskania indeksu luki dochodowej. Lukę dochodową i -tego gospodarstwa domowego definiujemy jako:

$$g_i = \max\{y^* - y_i^e, 0\} \quad i = 1, \dots, n \quad (7)$$

Punktem wyjścia do wykreślenia krzywej TIP jest uporządkowanie gospodarstw domowych względem rosnących wartości ich dochodów ekwiwalentnych. Krzywą TIP (p , g) dla danego okresu wyznacza się jako linię łamaną. Powstają one z połączenia punktów, których współrzędnymi są odsetki badanych gospodarstw domowych, uporządkowanych według rosnących wartości rozporządzalnych dochodów ekwiwalentnych (p) oraz odpowiadające im skumulowane, unormowane luki dochodowe tych gospodarstw (g), przypadające na gospodarstwo domowe (skumulowane luki dochodowe podzielone przez liczbę gospodarstw domowych należących do danego odsetka gospodarstw). Stąd

$TIP(0; g) = 0$ oraz $TIP(k/n; g) = \sum_{i=1}^k \frac{g_i}{n}$ dla wartości całkowitych $k \leq n$. W punk-

tach pośrednich krzywa $TIP(p, g)$ jest wyznaczana poprzez interpolację (wykr. 1).

Krzywa $TIP(p, g)$ jest rosnącą i wklęsłą funkcją p z nachyleniem, dla danego odsetka gospodarstw domowych, równym skumulowanej, unormowanej łuce dochodowej tego odsetka gospodarstw domowych. Jest ona równoległa do osi odciętych dla wszystkich p odpowiadających gospodarstwom domowym o dochodach ekwiwalentnych nie mniejszych niż granica ubóstwa.

Zasięg ubóstwa jest równy odsetkowi gospodarstw domowych, dla którego krzywa staje się pozioma (równoległa do osi odciętych). Jego ilustrację na wykresie stanowi długość krzywej TIP w części nierównoległej do osi odciętych, a dokładniej jest to długość odcinka łączącego początek układu współrzędnych z rzutem punktu na krzywej TIP , stanowiącego granicę przejścia pomiędzy częścią wklęsłą krzywej i częścią równoległą do osi odciętych, na oś odciętych (odcinek h).

Głębokość ubóstwa (skumulowana luka dochodowa przypadająca na gospodarstwo domowe) jest równa wartości rzędnej punktu przecięcia linii równoległej do osi rzędnych z krzywą TIP dla $p=1$. Ilustruje go na wykresie wysokość krzywej TIP , a dokładniej długość odcinka łączącego punkt przecięcia krzywej TIP z linią równoległą do osi rzędnych dla $p=1$ oraz z punktem na osi odciętych

dla $p=1$ (odcinek l). Przeciętna luka dochodowa gospodarstw domowych jest równa nachyleniu promienia łączącego punkt o współrzędnych $(0,0)$ z punktem o współrzędnych $(h, \text{TIP}(h, g))$.

Nierównomierność rozkładu dochodów ekwiwalentnych (aspekt nierówności w pomiarze ubóstwa) jest ilustrowana przez stopień wklęsłości części niepoziomej krzywej TIP. Jeżeli dochody ekwiwalentne gospodarstw ubogich byłyby takie same (ich luki dochodowe byłyby identyczne), ta część krzywej TIP byłaby linią prostą z nachyleniem (ze współczynnikiem kierunkowym) równym przeciętnej luce dochodowej gospodarstw ubogich (granica ubóstwa minus przeciętny dochód ekwiwalentny gospodarstw domowych ubogich).

Jeżeli zdefiniujemy maksymalne ubóstwo jako sytuację, gdy wszystkie gospodarstwa domowe mają zerowe dochody, a tym samym luka dochodowa każdego z nich jest równa granicy ubóstwa, to krzywa TIP będzie linią prostą o współczynniku kierunkowym równym granicy ubóstwa (y^*), łączącą początek układu współrzędnych z punktem o rzędnej y^* i odciętej $p=1$. Przy niewystępowaniu gospodarstw domowych ubogich w badanej zbiorowości przebieg krzywej TIP jest zgodny z osią odciętych.

W analizach grup typologicznych gospodarstw domowych ze względu na zasięg i głębokość ubóstwa oraz nierówności porównujemy wzajemne położenie względem siebie krzywych TIP. Jeżeli krzywa TIP (p, g) dla danej populacji gospodarstw domowych leży nad krzywą TIP (p, f) dla drugiej z porównywanych populacji gospodarstw domowych (obie krzywe nie przecinają się w żadnym punkcie), to mamy do czynienia z sytuacją dominacji¹ krzywej TIP (p, f) nad krzywą TIP (p, g) . Oznacza to, że zarówno zasięg ubóstwa, jak i głębokość ubóstwa (mierzona luką dochodową) są dla pierwszej populacji gospodarstw domowych większe niż dla drugiej populacji w przypadku każdej granicy ubóstwa² nie większej niż maksymalna wartość tej granicy.

Analiza zmian ubóstwa w czasie

W analizach dynamicznych zjawiska ubóstwa niezwykle ważne jest, czy gospodarstwo domowe znalazło się w ubóstwie chwilowo czy też stan ten ma charakter trwały. Ma to szczególne znaczenie przy formułowaniu przedsięwzięć w zakresie polityki społecznej, mających na celu walkę z ubóstwem, które powinny się koncentrować właśnie na przeciwdziałaniu ubóstwu o charakterze trwałym. Określenie charakteru ubóstwa jest możliwe wyłącznie przez zastosowanie w badaniu podejścia panelowego, polegającego na obserwacji we wszystkich okresach (latach) tych samych gospodarstw domowych. Tym samym w opisywanym badaniu, oceniając zmiany w sferze ubóstwa, oparto się na in-

¹ Krzywa TIP dla rozkładu skumulowanej, unormowanej luki dochodowej f dominuje nad krzywą TIP dla rozkładu skumulowanej luki dochodowej g , jeżeli $\text{TIP}(p, g) \geq \text{TIP}(p, f)$ dla każdego $p \in [0; 1]$.

² W podobny sposób można wykorzystać krzywe TIP dla analiz zmian w czasie.

formacjach dotyczących tylko gospodarstw uczestniczących w ostatnich dwóch fazach badania (w 2009 r. i 2011 r.).

Zbadano charakter ubóstwa poprzez dokonanie analizy mobilności gospodarstwa domowego ze względu na przynależność do sfery ubóstwa. Ocena mobilności gospodarstw domowych ze względu na przynależność do sfery ubóstwa opiera się na analizie przepływów gospodarstw domowych pomiędzy statusami przynależności do sfery ubóstwa (należenia lub nienależenia do sfery ubóstwa) w dwóch porównywanych okresach (latach). Schemat przepływów gospodarstw domowych pomiędzy statusami przynależności do sfery ubóstwa w ujęciu klasycznym przedstawia tabl. 1.

TABL. 1. PRZEPŁYW GOSPODARSTW DOMOWYCH POMIĘDZY STATUSAMI PRZYNALEŻNOŚCI DO SFERY UBÓSTWA

Wyszczególnienie	Status przynależności do sfery ubóstwa w okresie t gospodarstw		$n_{j, t-1}$
	nieubogich ($j=0$)	ubogich ($j=1$)	
Status przynależności do sfery ubóstwa w okresie $t-1$ gospodarstw:			
nieubogich ($j=0$)	$n_{00, t-1, t}$	$n_{01, t-1, t}$	$n_{0, t-1}$
ubogich ($j=1$)	$n_{10, t-1, t}$	$n_{11, t-1, t}$	$n_{1, t-1}$
$n_{j, t}$	$n_{0, t}$	$n_{1, t}$	n

Ź r ó d ł o: opracowanie własne.

W przypadku analizy ubóstwa ze względu na sytuację dochodową gospodarstw domowych, wielkości na przekątnej macierzy przepływów $\mathbf{N} = [n_{jj', t-1, t}]$ wskazują liczebność gospodarstw domowych, które nie zmieniły w porównywanych parach okresów swojego statusu przynależności do sfery ubóstwa (tzn. że w obu porównywanych okresach czy latach należały lub nie należały do sfery ubóstwa). Poniżej przekątnej znajduje się liczebność gospodarstw domowych, które „opuściły” sferę ubóstwa, a powyżej przekątnej, które „weszły” do sfery ubóstwa.

Na podstawie macierzy przepływów obliczane są indeksy mobilności, które stanowią syntetyczne oceny skali mobilności gospodarstw domowych ze względu na przynależność do sfery ubóstwa. Klasycznym i jednocześnie często stosowanym w praktyce indeksem mobilności obliczanym na podstawie macierzy przepływów jest wskaźnik Shorrocksa (1978), który opisuje wzór:

$$M^S = \frac{n - tr(\mathbf{N})}{n} \quad (8)$$

gdzie $tr(\mathbf{N})$ — ślad macierzy przepływów³,

³ Suma wielkości na przekątnej macierzy, czyli liczebność gospodarstw domowych, które nie zmieniły w porównywanych okresach swojego statusu przynależności do sfery ubóstwa.

przy czym $n_{jj', t-1, t}$ — liczba gospodarstw domowych, która w okresie $t-1, t$ napłynęła z j -tego stanu przynależności do sfery ubóstwa do j' -tego stanu.

Wskaźnik (8) przyjmuje wartości z przedziału $[0, 1]$. Im wyższa wartość indeksu, tym większa mobilność gospodarstw domowych.

Dokonując dekompozycji indeksu (8), rozszerzającej jego możliwości analityczne, otrzymujemy ostatecznie:

$$M^S = \frac{n - tr(N)}{n} = \frac{\sum_{j>j'} n_{jj'} + \sum_{j<j'} n_{jj'}}{n} = \frac{\sum_{j>j'} n_{jj'}}{n} + \frac{\sum_{j<j'} n_{jj'}}{n} = M^{S+} + M^{S-} \quad (9)$$

Pierwszy ze składników prawej strony równania wskazuje na odsetek gospodarstw domowych, które opuściły sferę ubóstwa w porównywanych okresach. Drugi ze składników sumy stanowi odsetek gospodarstw domowych, które weszły do sfery ubóstwa w badanym okresie. Jako uzupełnienie indeksu mobilności (8) zaproponowałem indeks charakteru mobilności gospodarstw domowych:

$$CM = \frac{\sum_{j>j'} n_{jj'}}{n} - \frac{\sum_{j<j'} n_{jj'}}{n} = M^{S+} - M^{S-} \quad (10)$$

Indeks ten przyjmuje wartości z przedziału $[-1; 1]$. Jego wartości dodatnie oznaczają przewagę przepływów gospodarstw domowych ze sfery ubóstwa poza sferę ubóstwa. Wartości ujemne indeksu wskazują na przewagę przepływów spoza sfery ubóstwa do sfery ubóstwa. Im wyższa wartość bezwzględna indeksu, tym większa przewaga jednego typu przepływów nad drugim typem przepływów.

WYNIKI ANALIZY SFERY UBÓSTWA

Zasięg i głębokość ubóstwa

W marcu 2011 r. poniżej granicy skrajnego ubóstwa żyło w Polsce 4,0% gospodarstw domowych, a poniżej granicy niedostatku — 36,7% gospodarstw (tabl. 2). Wielkości te należy uznać jednak za zawyżone, gdyż gospodarstwa domowe mają zazwyczaj skłonność do zaniżania swoich dochodów. Zasięg skrajnego ubóstwa był prawie dwukrotnie niższy w grupie gospodarstw domowych z „głową gospodarstwa” w wieku 60 lat i więcej niż z „głową gospodarstwa” w wieku 59 lat i mniej. Spowodowane jest to sytuacją, w której podstawowym źródłem utrzymania gospodarstw domowych 59– znacznie częściej są niezarobkowe źródła utrzymania inne niż emerytura i renta w porównaniu z grupą gospodarstw domowych 60+ (w 5,4% gospodarstw w przypadku pierwszej grupy oraz w 2% gospodarstw w przypadku drugiej grupy). Grupa gospo-

darstw domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł była w badanym okresie grupą relatywnie najuboższą (o zdecydowanie najniższym przeciętnym poziomie zamożności mierzonym dochodami ekwiwalentnymi gospodarstwa domowego). Jednocześnie w grupie tej ponad 35,0% gospodarstw domowych żyło w skrajnym ubóstwie. W grupie gospodarstw domowych 60+ przeważały natomiast gospodarstwa domowe emerytów (74,1% gospodarstw), z których tylko ok. 1,6% żyło w marcu 2011 r. w skrajnym ubóstwie.

TABL. 2. AGREGATOWE INDEKSY UBÓSTWA WEDŁUG TYPÓW GOSPODARSTW DOMOWYCH W MARCU 2011 R.

Typ gospodarstwa	Agregatowe indeksy ubóstwa · 100			
	zasięg skrajnego ubóstwa	głębokość skrajnego ubóstwa	zasięg niedostatku	głębokość niedostatku
O g ó ł e m	4,04	25,34	36,69	28,73
Głowa gospodarstwa w wieku:				
poniżej 60 lat	5,01	26,99	31,71	30,24
60 lat i więcej	2,23	18,49	46,13	26,82

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

Zasięg sfery niedostatku był w marcu 2011 r. o prawie 5 p.proc. wyższy w grupie gospodarstw domowych 60+ niż w grupie gospodarstw domowych 59–. Świadczenia emerytalne, stanowiące najczęściej podstawowe źródło utrzymania gospodarstw domowych 60+ (emerytury stanowiły podstawowe źródło utrzymania 74,2% gospodarstw domowych 60+, podczas gdy w grupie gospodarstw domowych 59– takich gospodarstw było tylko 4,5%), pozwalają w zasadzie uzyskiwać dochody ekwiwalentne wyższe niż minimum egzystencji, ale już znacznie rzadziej wyższe niż granica niedostatku. Ponadto nierówności rozkładu dochodów ekwiwalentnych w grupie gospodarstw domowych 60+ były znacząco mniejsze w marcu 2011 r. niż w grupie gospodarstw domowych 59–. Współczynnik Giniego przyjął w tych grupach wartości odpowiednio 0,302 i 0,307, a współczynnik różnicowania decylowego odpowiednio 3,07 i 4,48.

Indeksy głębokości skrajnego ubóstwa osiągnęły 25,3%, a głębokości niedostatku 28,7% (tabl. 2). Oznacza to, że przeciętny dochód ekwiwalentny grupy gospodarstw domowych skrajnie ubogich był w Polsce w marcu 2011 r. o 25,3% niższy od minimum egzystencji, a przeciętny dochód ekwiwalentny gospodarstw domowych żyjących w tym czasie w niedostatku o 28,7% niższy od granicy niedostatku.

Zarówno głębokość skrajnego ubóstwa, jak i głębokość niedostatku były znacząco wyższe w grupie gospodarstw domowych 59– niż w grupie gospodarstw domowych 60+. Indeks głębokości skrajnego ubóstwa był o 8,5 p.proc. wyższy w pierwszej z grup niż w grupie drugiej, natomiast indeks głębokości niedostatku dla grupy gospodarstw domowych 59– był już tylko o ok. 3 p.proc. większy niż w grupie gospodarstw domowych 60+. Przyczyn takiej sytuacji należy

upatrywać, podobnie jak w przypadku zasięgu skrajnego ubóstwa i niedostatku, w różnej strukturze badanych grup gospodarstw ze względu na podstawowe źródło utrzymania oraz w różnym stopniu nierówności rozkładu ich dochodów ekwiwalentnych.

W celu zilustrowania, w jaki sposób zmiany granicy ubóstwa wpływają na analizę porównawczą grup gospodarstw domowych 60+ i 59– ze względu na zasięg i głębokość ubóstwa wykorzystano krzywe TIP. Na wyk. 2 przedstawiono kształtowanie się krzywych TIP dla grup gospodarstw domowych, przy przyjęciu jako granicy ubóstwa wartości minimum egzystencji z marca 2011 r.

Rozkład luki dochodowej w gospodarstwach skrajnie ubogich w grupie 59– jest mniej równomierny niż w grupie 60+ (krzywa TIP grupy 59– jest bardziej wklęsła niż dla grupy 60+). Krzywa TIP grupy 59– przebiega zawsze nad krzywą TIP grupy 60+, co oznacza, że krzywa TIP grupy 60+ ma dominację nad krzywą TIP grupy 59–. Powoduje to, że odsetek gospodarstw domowych skrajnie ubogich w grupie 60+ nie jest wyższy niż w grupie 59– w przypadku każdej granicy ubóstwa nie większej niż minimum egzystencji. Jednocześnie głębokość ubóstwa mierzona luką dochodową jest mniejsza w grupie 60+ niż w grupie 59– w przypadku każdej granicy ubóstwa nie większej niż minimum egzystencji.

Na wykresie 3 zamieszczono krzywe TIP grup gospodarstw domowych 59– i 60+, przyjmując jako granicę ubóstwa wartość linii niedostatku. Krzywa TIP grupy gospodarstw 59– leży nad krzywą TIP grup gospodarstw 60+ przy granicy ubóstwa mniejszej od 800 zł. Także do tej granicy ubóstwa zarówno zasięg ubóstwa, jak i głębokość ubóstwa w grupie gospodarstw domowych 59– są większe niż w grupie gospodarstw domowych 60+. Przy tej granicy ubóstwa jego zasięg w obu wyróżnionych grupach gospodarstw jest identyczny i wynosi 17,9% (przy granicy ubóstwa powyżej 800 zł, aż do wartości granicy niedostatku równej 1515 zł). Krzywa TIP grupy gospodarstw 60+ leży zawsze powyżej krzywej TIP gospodarstw 59–. Oznacza to, że zarówno zasięg ubóstwa, jak i głębokość ubóstwa (a w zasadzie niedostatku) występują w większym nasileniu w grupie gospodarstw 60+ niż w grupie gospodarstw 59– przy granicy niedostatku większej od 800 zł i mniejszej lub równej 1515 zł.

Zmiany w sferze ubóstwa

W okresie marzec 2009 r.—marzec 2011 r. obserwowano nieznaczny wzrost zasięgu skrajnego ubóstwa (tabl. 3). Wzrost ten wynikał z niedużej przewagi odsetka gospodarstw domowych niebędących w marcu 2009 r. w sferze skrajne-

go ubóstwa. Ekwiwalentne dochody realne tych gospodarstw na tyle spadły, że w marcu 2011 r. znalazły się nad odsetkiem gospodarstw domowych, które były w sferze skrajnego ubóstwa w marcu 2009 r., lecz z niej wyszły w marcu 2011 r. na skutek wzrostu realnych dochodów ekwiwalentnych. W tym samym okresie znacząco spadł odsetek gospodarstw domowych żyjących w niedostatku (o ok. 11 p.proc., tabl. 4). Wpłynęło na to zarówno zmniejszenie nierówności dochodowych pomiędzy wszystkimi badanymi gospodarstwami (mierzonych wartością współczynnika Giniego), jak i wzrost wartości realnych dochodów ekwiwalentnych.

Więcej gospodarstw domowych będących w sferze niedostatku w marcu 2009 r. na tyle zwiększyło swoje ekwiwalentne dochody realne, że wyszły ze sfery niedostatku w marcu 2011 r. w porównaniu do gospodarstw domowych, które nie znajdowały się w sferze niedostatku w marcu 2009 r., a wpadły do niej w marcu 2011 r. na skutek spadku ich realnych dochodów ekwiwalentnych. Tendencje zmian w zasięgu zarówno skrajnego ubóstwa, jak i niedostatku w okresie marzec 2009 r.—marzec 2011 r. w grupach gospodarstw domowych 60+ oraz 59– są takie same, jak w całej badanej populacji. Skala wzrostu zasięgu skrajnego ubóstwa jest w tych grupach gospodarstw podobna. Z kolei skala spadku zasięgu niedostatku jest relatywnie nieznacznie wyższa w grupie gospodarstw domowych 59– niż w grupie gospodarstw domowych 60+.

**TABL. 3. ZMIANY AGREGATOWYCH INDEKSÓW UBÓSTWA
WEDŁUG TYPU GOSPODARSTWA W OKRESIE MARZEC 2009 R.—MARZEC 2011 R.**

Typ gospodarstwa	Agregatowe indeksy ubóstwa · 100			
	zasięg skrajnego ubóstwa	głębokość skrajnego ubóstwa	zasięg niedostatku	głębokość niedostatku
O g ó ł e m	0,30	3,14	–11,02	–3,90
Głowa gospodarstwa w wieku:				
poniżej 60 lat	0,48	3,76	–11,13	–3,36
60 lat i więcej	0,18	–0,11	–10,87	–4,45

Źródło: jak przy tabl. 1.

W badanym okresie nastąpił znaczący wzrost głębokości skrajnego ubóstwa, przy jednoczesnym spadku głębokości niedostatku (tabl. 3). Wartość indeksu głębokości skrajnego ubóstwa zwiększyła się o ok. 3 p.proc., a indeksu głębokości niedostatku spadła o prawie 4 p.proc. Oznacza to, że gospodarstwa domowe żyjące w skrajnym ubóstwie były w 2011 r. przeciętnie mniej zamożne niż w 2009 r. Także w grupie gospodarstw domowych 59– nastąpiło w badanym okresie znaczące zubożenie gospodarstw domowych skrajnie ubogich (spadł ich przeciętny poziom zamożności mierzony poziomem dochodów ekwiwalentnych), natomiast w grupie gospodarstw domowych 60+ uległ on nieznacznemu obniżeniu.

Przeciętna zamożność gospodarstw domowych żyjących w badanym okresie w niedostatku znacząco wzrosła. Ten kierunek zmian obserwujemy zarówno w grupie gospodarstw domowych 60+, jak i w grupie gospodarstw domowych 59-. Spadek głębokości niedostatku jest jednak w pierwszej grupie gospodarstw domowych wyraźnie większy niż w drugiej grupie.

Trwałość ubóstwa

Skrajne ubóstwo nie miało trwałego charakteru w większości gospodarstw domowych uczestniczących w dwóch ostatnich rundach *Diagnozy społecznej*. Jednakże spośród 3,4% gospodarstw domowych dotkniętych skrajnym ubóstwem w marcu 2009 r. aż 39% znalazło się w sferze ubóstwa również w marcu 2011 r. (tabl. 4). Także w przypadku większości gospodarstw domowych w grupach 59- i 60+ skrajne ubóstwo nie miało trwałego charakteru. W pierwszej grupie gospodarstw dotyczyło ono ok. 40% gospodarstw skrajnie ubogich w marcu 2009 r., a w drugiej ok. 36% gospodarstw skrajnie ubogich w marcu 2009 r. Gospodarstwa trwale żyjące w niedostatku stanowiły aż 66% gospodarstw żyjących w niedostatku w marcu 2009 r. (tabl. 5), co oznacza, że niedostatek miał w badanym okresie dla większości gospodarstw domowych charakter trwały. W grupie gospodarstw domowych 59- trwały niedostatek miał mniejszy zasięg niż w grupie gospodarstw domowych 60+. W pierwszej z grup dotyczył on ok. 60% gospodarstw żyjących w niedostatku w marcu 2009 r., podczas gdy w drugiej grupie aż ok. 72% gospodarstw.

TABL. 4. PRZEPŁYWY GOSPODARSTW DOMOWYCH POMIĘDZY STATUSAMI PRZYNALEŻNOŚCI DO SFERY SKRAJNEGO UBÓSTWA W OKRESIE MARZEC 2009 R.—MARZEC 2011 R.

Gospodarstwa domowe w marcu 2009 r.	Gospodarstwa domowe w marcu 2011 r.		Ogółem
	nieubogie	ubogie	
	w %		

W Polsce			
Nieubogie	94,23	2,37	96,60
Ubogie	2,07	1,33	3,40
O g ó ł e m	96,30	3,70	100,00

W grupie gospodarstw 59–			
Nieubogie	92,62	3,08	95,70
Ubogie	2,60	1,70	4,30
O g ó ł e m	95,22	4,78	100,00

W grupie gospodarstw 60+			
Nieubogie	96,85	1,33	98,18
Ubogie	1,15	0,67	1,82
O g ó ł e m	98,00	2,00	100,00

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

TABL. 5. PRZEPŁYWY GOSPODARSTW DOMOWYCH POMIĘDZY STATUSAMI PRZYNALEŻNOŚCI DO SFERY NIEDOSTATKU W OKRESIE MARZEC 2009 R.—MARZEC 2011 R.

Gospodarstwa domowe w marcu 2009 r.	Gospodarstwa domowe w marcu 2011 r.		Ogółem
	nieubogie	ubogie	
	w %		

W Polsce

Nieubogie	45,98	5,29	51,27
Ubogie	16,31	32,42	48,73
O g ó ł e m	62,29	37,71	100,00

W grupie gospodarstw 59–

Nieubogie	51,28	5,84	57,12
Ubogie	16,97	25,91	42,88
O g ó ł e m	68,25	31,75	100,00

W grupie gospodarstw 60+

Nieubogie	38,56	4,44	43,00
Ubogie	15,31	41,69	57,00
O g ó ł e m	53,87	46,13	100,00

Ź r ó ł o: jak przy tabl. 1.

Około 4,4% gospodarstw domowych zmieniło w marcu 2011 r., w stosunku do marca 2009 r., swoje usytuowanie pomiędzy sferą skrajnego ubóstwa i sferą poza skrajnym ubóstwem (tabl. 6). Wystąpiła przy tym nieznaczna przewaga odsetka gospodarstw domowych, które w ciągu dwóch lat weszły do sfery skrajnego ubóstwa (2,38% gospodarstw) nad odsetkiem tych, które w tym czasie z tej sfery wyszły (2,03% gospodarstw). W grupie gospodarstw domowych 59–także zaobserwowano przewagę odsetka gospodarstw domowych, które w okresie dwóch lat weszły do sfery ubóstwa (3,08% gospodarstw) nad odsetkiem gospodarstw domowych, które z niej wyszły (2,60% gospodarstw). Zmiany w tym samym kierunku obserwujemy w grupie gospodarstw 60+, chociaż są one mniejsze niż wśród gospodarstw 59–. Do sfery skrajnego ubóstwa weszło w badanym okresie 1,38% gospodarstw, a wyszło z niej 1,15% gospodarstw.

TABL. 6. MOBILNOŚĆ GOSPODARSTW DOMOWYCH WEDŁUG TYPU GOSPODARSTW DOMOWYCH W OKRESIE MARZEC 2009 R.—MARZEC 2011 R.

Typ gospodarstwa	Wartości indeksów mobilności · 100			
	S	SU+	SU–	CM

Ze względu na przynależność do sfery skrajnego ubóstwa

O g ó ł e m	4,41	2,03	2,38	–0,36
Głowa gospodarstwa w wieku:				
poniżej 60 lat	5,68	2,60	3,08	–0,48
60 lat i więcej	2,48	1,15	1,33	–0,18

TABL. 6. MOBILNOŚĆ GOSPODARSTW DOMOWYCH WEDŁUG TYPU GOSPODARSTW DOMOWYCH W OKRESIE MARZEC 2009 R.—MARZEC 2011 R. (dok.)

Typ gospodarstwa	Wartości indeksów mobilności · 100			
	<i>S</i>	<i>SU+</i>	<i>SU-</i>	<i>CM</i>
Ze względu na przynależność do sfery niedostatku				
O g ó ł e m	21,59	16,31	5,28	11,03
Głowa gospodarstwa w wieku:				
poniżej 60 lat	22,80	16,97	5,84	11,13
60 lat i więcej	19,76	15,31	4,44	10,87

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

Odmiennej tendencję mobilności zaobserwowano w przypadku statusu przynależności gospodarstw domowych do sfery niedostatku (tabl. 6). Swoje usytuowanie pomiędzy sferą niedostatku i sferą poza niedostatkiem zmieniło w badanym okresie prawie 22% gospodarstw domowych. Sytuacja dochodowa w ponad 16% gospodarstw domowych polepszyła się w marcu 2011 r. w stosunku do marca 2009 r. na tyle, że opuściły one sferę niedostatku. Znaczące pogorszenie się sytuacji dochodowej w tym okresie spowodowało wejście do sfery niedostatku tylko nieco ponad 5% gospodarstw domowych. Podobne zmiany, jak w całej populacji badanych gospodarstw odnotowano w grupach gospodarstw 59– i 60+. Do sfery niedostatku weszło w badanym okresie 5,84% gospodarstw z pierwszej grupy gospodarstw i 4,44% gospodarstw z drugiej grupy. W tym samym okresie wyszło ze sfery niedostatku 16,97% gospodarstw z grupy 59– i 15,31% gospodarstw z grupy 60+.

Podsumowanie

Zasięg skrajnego ubóstwa był w analizowanym okresie prawie dwukrotnie niższy w grupie gospodarstw domowych z „głową gospodarstwa” w wieku 60+ niż w grupie z „głową gospodarstwa” w wieku 59–. Wynika to z tego, że podstawowym źródłem utrzymania grupy gospodarstw domowych 59– były znacznie częściej niezarobkowe źródła utrzymania inne niż emerytura i renta. Gospodarstwa domowe utrzymujące się z niezarobkowych źródeł stanowiły w tym okresie grupę o zdecydowanie najniższym przeciętnym poziomie zamożności mierzonym dochodami ekwiwalentnymi gospodarstwa domowego. Jednocześnie w grupie tej ponad 1/3 gospodarstw domowych żyła w skrajnym ubóstwie. W grupie gospodarstw domowych 60+, biorąc pod uwagę podstawowe źródło utrzymania, przeważały gospodarstwa domowe emerytów, z których tylko niewielki odsetek żył w marcu 2011 r. w skrajnym ubóstwie.

Zasięg sfery niedostatku był w marcu 2011 r. znacząco wyższy w grupie gospodarstw domowych 60+ niż w grupie gospodarstw domowych 59–. Świadczenia emerytalne, stanowiące najczęściej podstawowe źródło utrzymania gospodarstw domowych 60+, pozwalały w zasadzie uzyskiwać dochody ekwiwalentne wyższe

niż minimum egzystencji, ale już znacznie rzadziej wyższe niż granica niedostatku. Ponadto nierówności rozkładu dochodów ekwiwalentnych w grupie gospodarstw domowych 60+ były znacząco mniejsze niż w grupie gospodarstw 59–.

Reasumując, różnice w zasięgu ubóstwa w grupach gospodarstw domowych 60+ i 59– zależą od przyjętej granicy ubóstwa. Czym wyższa granica ubóstwa w stosunku do minimum egzystencji, tym różnica pomiędzy wysokością średniego poziomu zamożności gospodarstw domowych ubogich w grupie 60+ i w grupie 59– jest mniejsza. Po przekroczeniu przez granicę ubóstwa poziomu 800 zł, zasięg ubóstwa w grupie gospodarstw 60+ jest coraz większy w porównaniu z grupą 59–.

W grupach gospodarstw domowych 59– i 60+ skrajne ubóstwo nie miało w badanych latach dla większości gospodarstw domowych trwałego charakteru. Z kolei trwały niedostatek był udziałem znaczącego odsetka gospodarstw domowych w obu wyróżnionych grupach gospodarstw domowych, przy czym w grupie gospodarstw domowych 59– miał on mniejszy zasięg niż w grupie gospodarstw domowych 60+.

prof. dr hab. Tomasz Panek — SGH

LITERATURA

- Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków* (2011), RMS, red. J. Czapiński i T. Panek, Vizja Press & IT, Warszawa
- Goethart T., Halberstadt V., Kapteyn A., Van Praag B. M. S. (1977), *The Poverty Line, Concept and Measurement*, „The Journal of Human Resources”, vol. 12
- Jenkins S. P., Lambert P. J. (1997), *Three 'I's of Poverty Curves: UK Poverty, Trends*, „Oxford Economic Papers”, No. 49
- Panek T. (2001), *Wymiary ubóstwa w Polsce w latach 1996–1999*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 11
- Panek T. (2005), *Metody pomiaru ubóstwa*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 7
- Panek T. (2011), *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, SGH, Warszawa
- Ravallion M. (1994), *Poverty Comparisons*, Harwood Academic Publishers GmbH
- Shorrocks A. F. (1978), *The Measurement of Mobility*, „Econometrica”, vol. 46, No. 5
- Szulc A. (2007), *Dochód i konsumpcja*, w: *Statystyka społeczna*, red. T. Panek, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa

SUMMARY

One of the problems facing social policy in Poland is the progressive aging of the population. Its various consequences are discussed both in the scientific literature and in the media and politicians. The purpose of the presented study is to analyze the degree of household poverty risk of older people.